

EN ROSTPLATS FÖR JÄRNMALM I EDSTUGA

Arkeologisk förundersökning

Edstuga 5:26
RAÄ 78:3
Bollnäs socken
Bollnäs kommun
Hälsingland
2012

Katarina Eriksson

EN ROSTPLATS FÖR JÄRNMALM I EDSTUGA

Arkeologisk förundersökning

Edstuga 5:26

RAÄ 78:3

Bollnäs socken

Bollnäs kommun

Hälsingland

2012

Rapport 2013:10

Katarina Eriksson

LÄNSMUSEET
GÄVLEBORG

Länsmuseet Gävleborgs rapportserie

Rapportserien innefattar rapporter inom länsmuseets verksamhetsområden arkeologi, bebyggelsehistoria, byggnadsvård, kulturmiljövård, etnologi, konst- och kulturhistoria.

Du kan själv ladda hem rapporter i PDF-format från länsmuseets hemsida eller beställa kostnadsfritt i PDF-format inger.eriksson@xlm.se eller 026-65 56 42.

Rapporter (tryckta), böcker och mycket annat kan Du köpa/beställa i länsmuseets butik butik@xlm.se eller 026-65 56 35.

Utgivning och distribution:

Länsmuseet Gävleborg

Box 746, 801 28 Gävle

Tel 026-65 56 00

www.lansmuseetgavleborg.se

© Länsmuseet Gävleborg 2013

Omslagsbild: *Rostplatsen inom RAA 78:3 sedd från sydöst. Foto: Katarina Eriksson.*

Allmänt kartmaterial från Lantmäteriverket. Medgivande MS2010/01366.

ISSN 0281-3181

Print: Länsmuseet Gävleborg

INNEHÅLL

Sammanfattning.....	5
Inledning.....	5
RAÄ 78.....	6
Målsättning och metod.....	7
Topografi och fornlämningsmiljö.....	7
Resultat.....	9
Diskussion.....	10
Referenser.....	12
Tryckta källor.....	12
Otryckta källor.....	12
Administrativa uppgifter.....	12

Figur 1. Karta över del av Bollnäs socken med Bollnäs stad, Edstuga och grannbyn Freluga. Platsen för schaktövervakningen är markerad med en röd stjärna. Skala 1:50 000.

SAMMANFATTNING

Länsmuseet har utfört schaktövervakning inom fornlämningen RAÄ 78:1-3, fastigheten Edstuga 5:26, Bollnäs socken och kommun. RAÄ 78:1 är en uppgift om slaggförekomst, RAÄ 78:2 är en slaggförekomst och RAÄ 78:3 är en blästerugn. Förundersökningen utfördes den 24 oktober 2012. Anledningen var nybyggnation av garage, nydragning av vatten och avlopp samt vatten- och infiltrationsbrunn initierade av fastighetsägaren. Fält- och rapportansvarig var Katarina Eriksson, antikvarie.

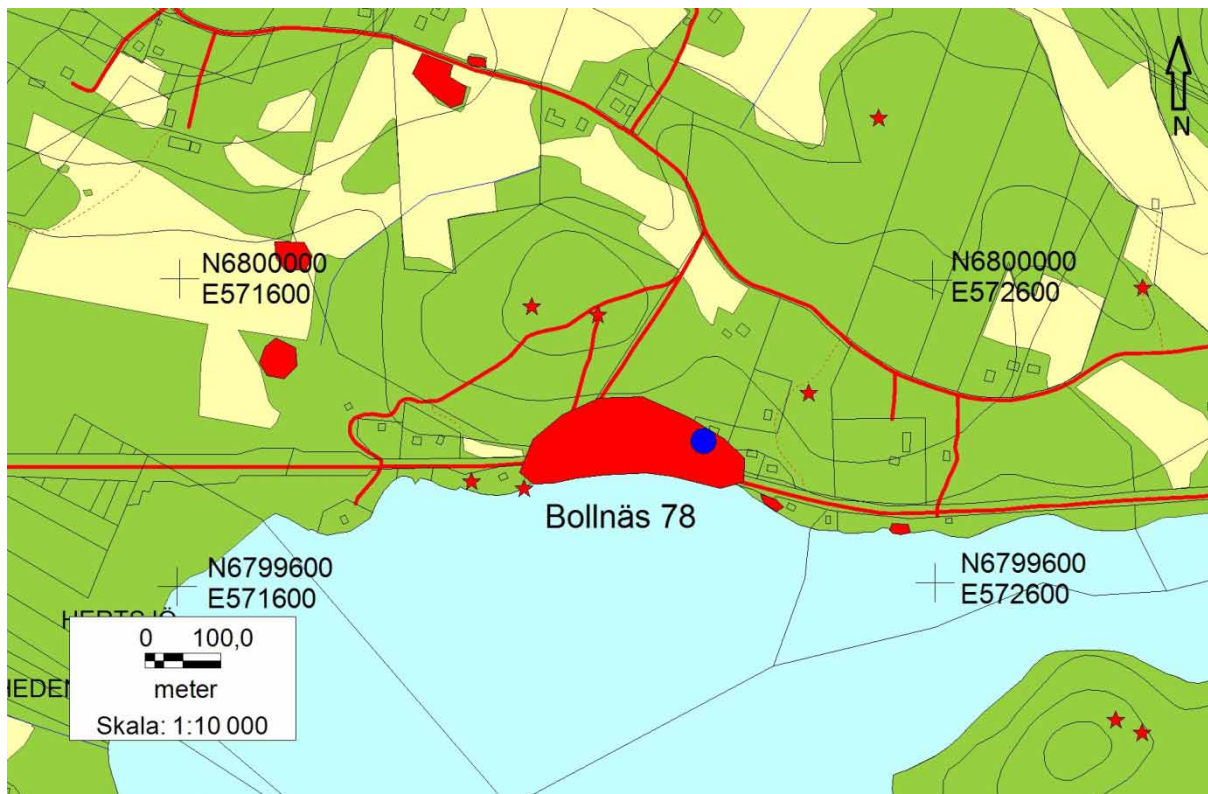
Målsättningen med förundersökningen var att klargöra om det fanns fynd och/eller anläggningar inom exploateringsområdet. Önskvärt var att datera lämningen. Den aktuella ytan schaktades av enligt anvisningar från entreprenören. Ett kolprov togs ur ett lager med rostad malm som överlagrades av ett lager med råmalm. Schaktet och det som var synligt av lämningen dokumenterades med hjälp av foto, plan- och profilritning samt GPS-inmätning.

I schaktets sydvästra del, i anslutning till en mindre byggnad orienterad i nord-syd, påträffades ett lager rå järnmalm (limonitmalm), med en tjocklek på 0,15 meter, över ett område med en diameter på cirka 4,5 meter. Detta lager bestod av omagnetisk råmalm, det vill säga orostad malm. Under detta lager påträffades ett lager rostad, magnetisk malm, med en tjocklek på 0,1 meter. Anläggningen tolkades som en rostplats för malm där det övre lagret inte rostats innan platsen övergivits. Ett kolprov från det rostade lagret ¹⁴C-daterades till 231 ± 30 BP (Ua 45069). Detta placerar lämningen något oväntat i 1600-talets senare del eller 1700-talets första decennier.

Detta är en av de senare dateringarna när det gäller direkt järnframställning i Hälsingland. Detta innebär att det förekommit blästbruk under postreformatorisk tid i fler delar av Hälsingland än vad som tidigare varit känt. Det fanns med andra ord troligtvis en eller två smeder i de här byarna vid tidpunkten för karteringen. Det är möjligt att framställningen av järnet kan knytas till denna smidesverksamhet.

INLEDNING

Länsmuseet har utfört arkeologisk förundersökning i form av schaktövervakning inom fornlämningen RAÄ 78:1-3, fastigheten Edstuga 5:26, Bollnäs socken och kommun. RAÄ 78:1 är en uppgift om slaggförekomst, RAÄ 78:2 är en slaggförekomst och RAÄ 78:3 är en blästerugn. Förundersökningen utfördes under en arbetsdag, 24 oktober 2012. Anledningen var nybyggnation av garage, nydragning av vatten och avlopp samt vatten- och infiltrationsbrunn initierade av fastighetsägaren. Entreprenör och utförare var Rengsjö Bygg. Fält- och rapportansvarig var Katarina Eriksson, antikvarie.

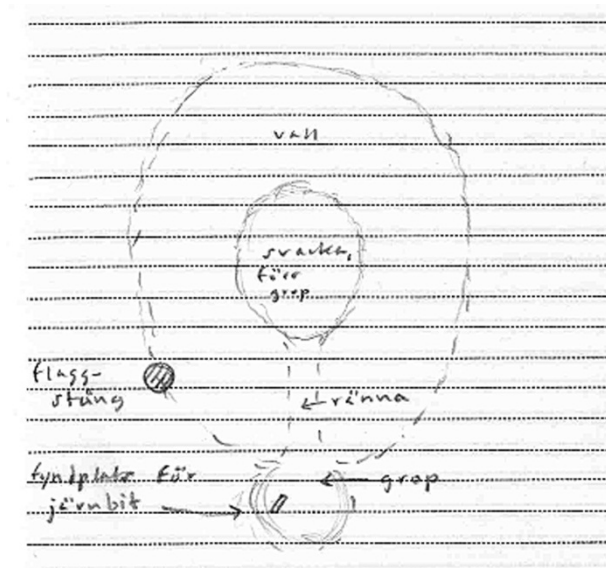

Figur 2. Den aktuella fornlämningen markerad med rött. Platsen för schaktet markerad med blått.

RAÄ 78

I FMIS (Riksantikvarieämbetets digitala fornlämningsregister) anges att ägaren till tomtmarken vid revideringsinventeringen på 1980-talet berättat att det funnits en blästerugn på tomten och att han fyllt igen den 15 år tidigare. Enligt honom var då blästerugnen helt intakt. Schaktet hade en diameter om 1-1,4 meter, och var som mest 0,6 meter djup. Den var inklädd med bränd lera. Kol och slagg låg synligt. En ränna löpte genom den omgärdande "vallen" i nordsydlig riktning. Enligt FMIS låg ugnen i fornlämningens östra del. På ritningen på beskrivningsblanketten anges att ugnen låg vid en flaggstång. Det finns två flaggstänger inom fornlämningen. Den nordligaste står bara några meter sydöst om schaktet och rostplatsen. Det kan eventuellt vara den det är frågan om (Figur 3 och 4).

Slaggen på platsen var enligt inventeringen brun, fluten och knottrig. Enstaka slaggstycken har påträffats på en sträcka längs stranden. En hög med slagg var enligt inventeringen inget varp, utan bestod av ihopsamlad slagg från strandremsan. Vid schaktövervakningen kunde ingen slagg iakttas.

Figur 3. Ritning ur FMIS föreställande den av den dåvarande tomtägaren igenfyllda blästerugnen.

MÅLSÄTTNING OCH METOD

Målsättningen med förundersökningen var att klargöra om det fanns fynd och/eller anläggningar inom exploateringsområdet. Önskvärt var att datera lämningen. Den aktuella ytan schaktades av enligt anvisningar från entreprenören. Ett kolprov togs ur ett lager med rostad malm som överlagrades av ett lager med råmalm. Schaktet och det som var synligt av lämningen dokumenterades med hjälp av foto, plan- och profilritning samt GPS-inmätning.

TOPOGRAFI OCH FORNLÄMNINGSMILJÖ

Området där Edstuga är beläget kännetecknas av ett starkt brutet landskap. Låglänta områden med sedimentjordar omges av höga berg. Fornlämningen ligger, tillsammans med ett antal andra blästplatser och kolningslämningar från järnålder, i ett stråk av sedimentjord vid norra stranden av Voxsjön. Ett femtiotal meter ovanför strandlinjen vidtar småblockig morän på grusbotten. Här finns registrerade fynd från mesolitikum, ett flertal lämningar relaterade till utmarkshantering av järn samt ett antal lämningar efter lägenhetsbebyggelser från nyare tid. Inom bygränsen finns ett flertal ägor tillhörande prästbordet i storskifteskartan av år 1769. Edstuga finns upptaget i Hälsinglands äldsta skattelängd *Gärder och hjälper* från år 1535, och består då av 11 hemman (Brink 1994:55). Området har nyttjats för olika typer av utmarksbruk, exempelvis betesdrift, kolning och blästbruk.

Figur 4. Omfattningen av schaktet för nybyggnationen. Det påträffade malmlagret (rostplatsen) är markerat.

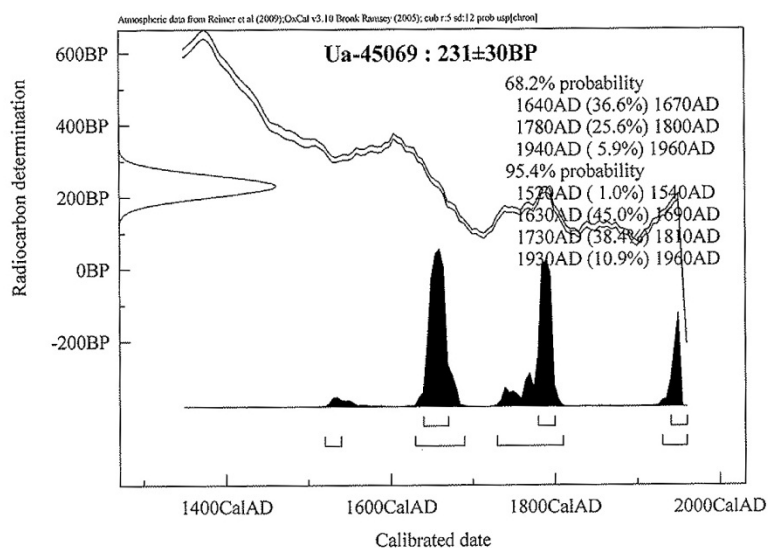
Figur 5. Schaktet sett från söder. Det kan vara flaggstången på bilden som nämns i FMIS. Om så är fallet skall blästerugnen ligga strax sydväst om schaktet med råmalmen och den rostade malmen. Foto: Katarina Eriksson.

RESULTAT

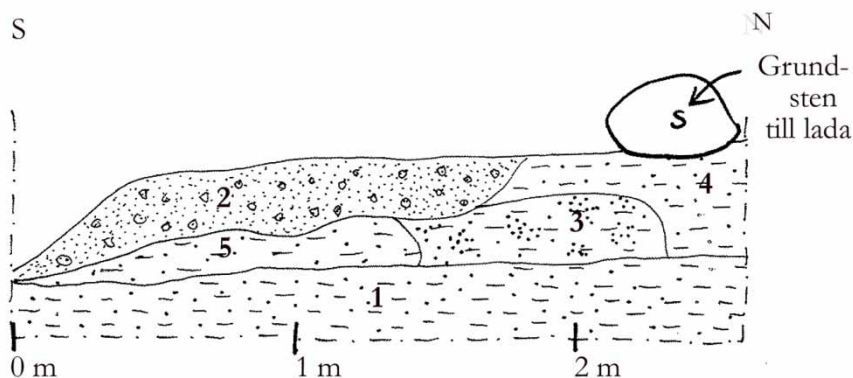
I schaktets sydvästra del, i anslutning till en mindre byggnad orienterad i nord-syd, påträffades ett lager rå järnmalm (limonitmalm), cirka 0,15 meter tjockt, över ett område med en diameter på cirka 4,5 meter. Detta lager bestod av omagnetisk råmalm, det vill säga orostad malm. Under detta lager påträffades ett lager rostad, magnetisk malm. Detta lager hade en tjocklek på 0,1 meter. Anläggningen tolkades som en rostplats för malm där det övre lagret inte rostats innan platsen övergivits. Ett kolprov från det rostade lagret ^{14}C -daterades till 231 ± 30 BP (Ua 45069). Detta placerar lämningen något oväntat i 1600-talets senare del eller 1700-talets första decennier. Det verkar inte troligt att det föreligger felkällor i dateringen.

Lagret med råmalm sträckte sig ett stycke åt söder, men var stört (kapat) av den väg med vändplan som ansluter till tomtbebyggelsen i väster. Lämningen fortsätter sannolikt från schaktets västra kant, in under den mindre byggnad som finns där (Figur 4 och 5). Lämningen bör bevakas inför eventuella framtida arbetsföretag.

De planerade ledningsdragningarna avsågs enligt entreprenören Rengsjö Bygg att löpa i det för garage och uppfart upptagna sökschakt, varvid ingen extra schaktningsåtgärd ansågs nödvändig.

Figur 6. ^{14}C -dateringen med kalibrering av kol från lagret med rostad malm.

Figur 7. Sektion av de påträffade malmlagren från öster. Sektionen utgjordes av den västra schaktkanten, i anslutning till sydöstra hörnet på den stuga som står intill schaktets västra långsida, orienterad i nordsydlig riktning. Ritning: Katarina Eriksson.

Figur 8. Schaktkanten åt väster. Den sydligaste (vänstra) delen är den som dokumenterats i sektionen ovan. Foto: Katarina Eriksson.

DISKUSSION

Dateringen av det rostade lagret med malm utgör en av de senare dateringarna när det gäller direkt järnframställning i Hälsingland. Detta innebär att det förekommit blästbruk under postreformatorisk tid i flera delar av Hälsingland än vad som tidigare varit känt (Eriksson et. al. 2008:81). Tidigare har framställning i blästerugnar under medeltid och postreformatorisk tid nästan enbart varit känd i västra Hälsingland, i trakten kring Fågelsjö. Dessa ugnar ingår i ett produktionsområde som sträcker sig in i södra Härjedalen. Det är då genomgående frågan om större gropugnar (Magnusson 1994:68, Eriksson et. al. 2008:81). Myrjärnet har bland annat använts till smide av bössor på gården Bortomåa i Fågelsjö. En medeltida blästerugn har också undersökts i Bölan i Enångers socken (Liasen 1998).

Den aktuella lämningen i Edstuga är av en annan karaktär. Det är troligen fråga om sjömalm som tagits upp direkt i anslutning till blästplatsen. Alternativet är att malmen är hämtad från något av myrområdena längre norrut. Utifrån den tidigare tomtägarens beskrivning kanske det kan ha varit fråga om en gropugn. Möjligtvis skulle det också kunna vara lämningen efter en schaktugn.

Lämningen är också kraftigt störd av bebyggelse, gräsplaner, vägar och vändplaner. Därför är det svårt att få en uppfattning om lämningens olika beståndsdelar.

I FMIS anges att ugnen låg vid en flaggstång. Det finns två flaggstänger inom fornlämningen. Den nordligaste står bara några meter sydöst om schaktet och rostplatsen. Det kan eventuellt vara den det är frågan om.

Protokollet till storskifteskartan över Edstuga och grannbyn Freluga av år 1769 anger två ägor vars namn relaterar till smide: *Smedjestycket* (ägofigur nr 58) samt *Smedtägten* (nr 222) (Lantmäteriets forskningsarkiv, akten V8-8:1). Det fanns med andra ord troligtvis en eller två smeder i de här byarna vid tidpunkten för karteringen. Det är möjligt att framställningen av järnet kan knytas till denna smidesverksamhet.

I och med den aktuella dateringen får vi skriva om en del av slutfasen i historien om blästbruket i Hälsingland. Tidigare fanns inga belägg för att det förekommit blästbruk i de mer centrala delarna av Hälsingland under efterreformatorisk tid. Det kan finnas andra lokaler som härrör från denna tidsperiod.

Den påträffade lämningen fortsätter utanför schaktet in under den mindre byggnad som är orienterad i nordsydlig riktning strax sydväst om den plats där garaget skall stå. Det är fullt möjligt att lämningen fortsätter även på andra sidan om byggnaden, västerut längs samma höjdkurva. Ytan bör bevakas i händelse av framtida exploateringar.

Bild 9. Fornlämningen är kraftigt skadad av en vändplan och andra markarbeten. Foto: Katarina Eriksson.

REFERENSER

Tryckta källor

Brink, S. 1994. *Hälsinglands äldsta skattelängd*. Hjälpkattelängden ”Gärder och hjälper” från år 1535. Skrifter utgivna genom ortnamnsarkivet i Uppsala serie C. Källskrifter 2. Ortnamnsarkivet, Uppsala.

Eriksson, K., Persson, M., Ulfhielm, B. 2008. *Arkeologisk forskningshistorik över Gävleborgs län*. Rapport 2008:05. Läns museet Gävleborg.

Liases, K. 1998. Medeltida järnframställning i Bölan. Rapport 1998:28. Läns museet Gävleborg.

Magnusson, G. 1994. Järnet i Hälsingland. I: *Hälsinglands bebyggelse före 1600. Bebyggelsehistorisk tidskrift 27:1994*. Uppsala.

Otryckta källor

Lantmäteriets forskningsarkiv, akten V8-8:1, storskifteskarta av år 1769

ADMINISTRATIVA UPPGIFTER

Länsstyrelsens dnr: 431-7457-12

Beslutsdatum: 2012-10-22

Läns museet Gävleborgs dnr: 1041/320

Plats: Edstuga 5:26, Bollnäs socken och kommun

Koordinater: SWEREF 6799806 572292

Fältarbetstid: 2012-10-24

Fältarbetstimmar: 6

Maskintimmar: 3

Projekt- och rapportansvarig: Katarina Eriksson, antikvarie, Läns museet Gävleborg

Dokumentationsmaterial: prover, anteckningar, ritningar och foton förvaras i arkiv och magasin vid Läns museet Gävleborg

Kontaktperson/entreprenör: Rengsjö Bygg, Anders Nordman

Uppdragsgivare och kostnadsansvarig: Anders Röstlund

Fynd: -

LÄNSMUSEET GÄVLEBORG, BOX 746, 801 28 GÄVLE. TEL 026-65 56 00. WWW.LANSMUSEETGAVLEBORG.SE
BESÖKSADRESS: SÖDRA STRANDGATAN 20, GÄVLE. FAKTARUM: STYRMANSGATAN 4, GÄVLE.